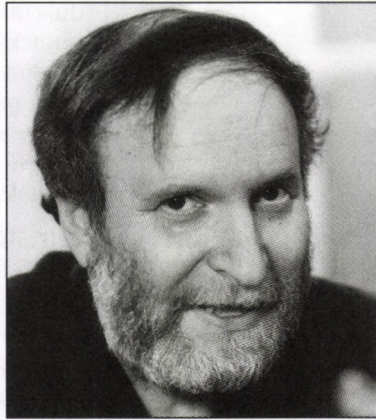

Kis magyar

Nyilván sokfajta értelmiségtörténet írható. Huszár Tibor 1978-ban publikált nagy ívű tanulmánya (*Értelmiségtörténet – értelmiségszociológia*) a századelőtől tekintette át a magyar értelmiség változó társadalmi presztízsét és pozícióját, s külön fejezet szövege „az épülő szocialista társadalomban” betöltött szerepéről. Akkoriban már az értelmiségvizsgálatok megszaporodásának is örülni kellett, mert az értelmiség a marxista ideológiában szociológiai szempontból valóban „szabadon lebegtetett” rétegnek számított, amelynek főként a hatalomhoz fűződő viszonyát a szigorúan bizalmas információkat körüllegő homály fedte. Aligha véletlen, hogy Huszár Tibor – különben igen érdekes – tanulmányában az értelmiség politikai működésének és közreműködésének helyenként aprólékos és árnyalt bemutatása a „fordulat éve”-vel hirtelen véget ér.

Bármennyire is sajnálatos, magyarázkodással kell kezdenem. Az értelmiségi társadalomnak csupán azzal a humán rétegével fogok foglalkozni, amelybe az írók, művészek és társadalomtudósok tartoznak. Hasonlóképp elvégezhető volna és az itt megrajzolt folyamatoktól sok vonatkozásban bizonyára eltérő következtetésekre vezetne a jogász vagy a természettudós értelmiség történetének áttekintése. De nemcsak azért választottam éppen a humánértelmiséget vizsgálódom tárgyául, mert érdeklődésemnek és ismereteimnek ez felel meg leginkább, hanem azért is, mert úgy vélem, a hatalomhoz való viszonyt a humánértelmiségen keresztül lehet legjobban modellálni. A természettudósok a rendkívül költségigényes munkafeltételeik következtében sokkal inkább ki vannak szolgáltatva az egyedül mecenatúrát gyakorló szocialista államnak, mint ahogy a jogászerntelmiség is. (Nyilván e tekintetben is jelentős különbségek állhatnak fent; például a nagyhatalmi versenyfutásban érdekelt Szovjetunió számára létfontosságú volt a természet- és technikatudományok fejlesztése, ami jóval kedvezőbb helyzetet biztosított e tudományok művelőinek, mint nálunk, ahol nem volt igazán tétje a hazai kutatásnak.) S bár áttekintésem során elsősorban az 1956-tól 1990-ig terjedő időszakról foglalkozom, elkerülhetetlen, hogy legalább néhány előzményre ne utaljak.

A Friedrich Ebert Alapítvány által *Értelmiség – társadalom – politika: 1968–2000* címmel rendezett tanácskozáson 2001. április 21-én elhangzott előadás rövidített szövege.

VERES ANDRÁS

Először arra emlékeztetnék, hogy a fordulat éve után a totális hatalommal rendelkező pártállami vezetés nemcsak a korábbi politikai elitet akarta megtörni, hanem a kulturális elitet is. A múltból örökölt értelmiséget igyekezett eltávolítani eredeti pályájáról, illetve arra kényszerítette, hogy kiszolgálja őt. Minthogy az állam a teljes kulturális intézményhálózatot uralta és ellenőrizte, publikálni és közönséghez jutni kizárólag az ő engedélyével lehetett. Olyan új főállású író- és művészernteg alakult ki, amely közvetlenül tőle kapta jogosítványát és kiváltságait.

Ugyanakkor 1956 szellemi előkészítésében éppen ez az új értelmiség játszott a főszerepet. Egyrészt csak a kommunista írók és újságírók voltak abban a helyzetben, hogy nyilvánosan (pártfórumon, írószövetségi tanácskozáson) tiltakozhassanak. Másrészt ők voltak leginkább motiválva – a rájuk is háramló felelősség és a birtokon belül elszenvedett sérelmeik miatt. Korántsem véletlen, hogy a *Felelet*-vitában elmarasztalt és megszégyenített Déry Tibor lett az irodalmi ellenzék vezéralakja, s éppen ő mondta ki először nyilvánosság előtt (a Petőfi Kör 1956 júniusában rendezett sajtóvitáján), hogy az elkövetett bűnökért nemcsak személyek okolhatók, hanem maga a rendszer is.

Ismeretes, hogy az Írószövetség 1956 decemberében megtartott taggyűlése nagy többséggel fogadta el a Tamási Áron által megfogalmazott *Gond és Hitvallás* című nyilatkozatot, amely kiállt az „októberi szabadságharc” mellett. Vá-

laszképpen a belügyminiszter 1957 januárjában az Írószövetséget „ideiglenesen felfüggesztette”, azaz bizonytalan ideig betiltotta. Az írói társadalmat olyan méretű represszió sújtotta, amihez foghatót nem ért meg az ötvenes években sem. Déry Tibor és mások börtönbüntetést kaptak, s csak a nemzetközi tiltakozás mentette meg őket a súlyosabb ítélettől. Számosan (mint Örkény István, Benjámin László) évekig nem publikálhattak. Sok író csak úgy kerülhetett el a megtorlást, hogy az emigrációt választotta.

Ugyanakkor – az elnyomó intézkedésekkel párhuzamosan – az írók egy részét az új hatalom apró kedvezményekkel igyekezett megnyerni. Megkísérelte megszítani az 1957-ben még passzív ellenállást folytató írói társadalmat s a népi írókat leválasztani róla – ennek volt látványos gesztusa a Németh Lászlónak odaítélt Kossuth-díj. Illyés Gyulának sem esett bántódása a forradalom alatt publikált című verséért. Később pedig, amikor megnyíltak a börtönajtók, a kiengedett nevesebb írókat (így Déryt is) előzékeny kiadói szerződések várták. A korbács és kalács taktikája ezúttal is hatékonynak bizonyult: volt ki azonnal, volt ki valamivel később adta be derekát. Például a *Gond és Hitvallás* megszövegező Tamási Áront Bölöni György, az ultrabalos Irodalmi Tanács feje már 1957-ben méltónak találta arra, hogy pártfelvételét javasolja. Az ellenállás felszámolásának gyors üteme még a Kádár-kormány legvérmesebb reményeit is felülmúlta.

Hasonlóképp hangsúlyoznám – szemben azzal, amit újabban Heller Ágnes is állít –, hogy a forradalom leverése nem dezavualta egyszer s mindenkorra a magyar értelmiség előtt a szocializmust. Lehetett bízni a tanulságok levonásában, lehetett hinni az újrakezdés eredményességében. Nyilván a világpolitikai kényszerűség (a szovjet beavatkozáshoz asszisztáló Nyugat magatartása, a szovjet érdekszféra tudomásulvétele) is ebbe az irányba terelte a reményeket. Természetesen akadtak olya-

nok, akik nem hittek és nem reméltek, hanem csupán megalkudtak a tartósan rossz helyzettel, mint Antall József, aki – Fehér Ferenc emlékezetes emlékezése szerint – úgy döntött, hogy „alámerül”. Mások, így Heller Ágnes, Fehér Ferenc és a Lukács György körül kialakult Budapesti Iskola tagjai az 1956 és a forradalom leverését követő néhány év – világtörténelmi távlatból tekintve kétségkívül rövid – „közjátéka” után ismét úgy találták, hogy a szocializmus megreformálható. Maga a mester, aki ellen különben 1958-ban, 1959-ben még hivatalos boszorkányüldözés folyt, a hatvanas évek elején már a „marxizmus reneszánszát” prognosztizálta.

Igaz, a „hatvanas évek” valójában 1962–63 körül kezdődött. A kedvező változásokat mindenképp előtérbe helyezte az alku tette lehetővé: nemzetközi elismerése fejében a Kádár-kormány amnesztiát hirdetett és nagyobb mozgásteret engedélyezett az irodalmi életnek is. A következő években pedig a hatalmi elit (illetve annak egy része) belátta, hogy nemcsak hiába való, de értelmetlen is értékrendjét monolit módon ráerőszakolni a társadalomra; a hatékonyság nem növelhető az érdekeltség figyelembevétele, az utóbbi pedig az autonómia és a pluralizmus valamilyen mértékű biztosítása nélkül. Így vált a hatalom által respektált érték az intimszféra és a szakértelem. A szaktudományok talpra állásának megvolt az az előnye is a kormányzat számára, hogy segítette a politikai célok legitimálását, viszont azzal a hátránnyal járt, hogy a tudományos testületek idővel részt kértek a hatalomból.

Immár lehetővé vált az irodalomban hatalom és erkölcs konfliktusának tragikus kimenetelű ábrázolása is, aminek jelentőségét nem csökkenti, hogy a számon kért gesztust az ötvenes évekével egyező értékszempontok motiválták. A politikai konszolidációt szerény mértékű, de jól érzékelhető gazdasági föllendülés követte, aminek további megerősítését ígerte az új gazdasági mechanizmus bevezetésének meghirdetése. A hatvanas évek derekának egyik paradox fejleménye, hogy az írók

Értelmiséggtörténet

egy része gyanakodva figyelte a nyugati életesmény, a „luxus” terjedését, divat lett a „frizsider szocializmus”-t ostorozni.

A hatvanas évek elején-derekán szinte robbanásszerűnek tűnt a művek bősége, s az irodalomnak újra volt presztízse a társadalom előtt, méghozzá a hetvenes évekig töretlen presztízse. Korábban csak kivételes történelmi pillanatokban tett szert ekkora elismertségre. Tulajdonképpen a hatvanas éveket is kivételes történelmi helyzet jellemezte, amely legalább részben éppen a korábbi korszak elzárkózó és kirekesztő politikája miatt állt elő. Az évekig hallgatásra ítélt alkotók és több írónemzedék szinte egyszerre lépett, léphetett a nyilvánosság elé. Az irodalom társadalmi érdekessége is nagyobb lehetett akkor, amikor az ötvenes években „áltudományyá” nyilvánított szociológia és pszichológia újrászervezése még csak a kezdeteknél tartott. (Fejes Endre 1962-ben megjelent regénye, a *Rozsdatemető* éppen azzal sokkolta a jelszavakhoz szokott olvasókat, hogy olyan munkás- és alkalmazott-rétegek távlatlanságáról szólt, mely rétegekre nem volt alkalmazható a „lumpen” kategória, miközben a szociológia még csak a rétegződésvizsgálatok tervezésénél tartott.) Az irodalom lépéselőnyben volt a többi művészethez képest is, amelyeknek – önállóságuk érdekében – nemcsak a politikai tabukkal kellett megküzdeniük, hanem az irodalomközpontság hagyományával is.

A kultúrpolitika engedékenységet az is motiválta, hogy belátta: a politikai propagandának sokkal hatékonyabb eszköze a modern tömegmédiá, mint a szépirodalom. A magyar filmeknek az évtized közepén-végén aratott sikerei után pedig az is nyilvánvalóvá vált, hogy a politikai rendszer nemzetközi presztízisének növelése sokkal inkább várható a nyelvi korlátoktól mentes művészetektől. A hatvanas évektől – kezdetben lassan, később gyorsuló tempóban – ismét szétnyílt az olló a magas- és a tömegkultúra között. A hatvanas évek vége és a hetvenes évek eleje az olvasáskutatók által visszasírt aranykor, amikor az átlagolvasó

főként rangos klasszikus műveket fogyasztott – igaz, nem egészen függetlenül attól, hogy a lektűrök kiadása éppúgy, mint a televíziós adásidő, akkor még erőteljesen korlátozva volt.

Engedtessek meg, hogy saját emlékeimmel is előhozakodjak. 1963-ban felvételiztem a budapes-

éves korunktól mi magunk állítottunk össze szemináriumi tematikákat, s tanárokat kerestünk, akik nevüket adták hozzá, hogy hivatallóssá váljon a dolog.

Bizonyára a szerencsének is része volt abban, hogy olyan tanárokkal hozott össze a sors, mint Márkus György vagy Németh G.

ellentmondunk neki. Amikor a József Attila kései költészetéről írt, később híressé vált tanulmányain dolgozott, előbb a mi szemináriummunkban próbálta ki elemzéseit, s észrevételeink őszintén érdekelték. Persze az is lehetséges, hogy nekik is szerencsénk volt velünk; például Németh G. Bélára a felet-

ti bölcsészkarra. Abban az évben törölték el a szülők foglalkozása szerinti megkülönböztetést, s ezt az első évben még komolyan vették. Következésképp jóval erősebb mezőny jutott be az egyetemre. Formálisan kevesebb szabadságot élveztünk, mint a mai hallgatók; például nem egyénileg történt a tanrend összeállítása. Ez viszont lehetővé tette, hogy a közös órák során közös feladatokkal szembe-sülve közösséggé kovácsolódjunk össze, az egyetemi életnek aurája legyen. Igaz, ki voltunk szolgáltattva a központi tervezésnek, de ezen is lehetett segíteni. Másod-

Béla. Márkus újkori filozófiatörténetet adott elő és mágikus hatással volt ránk. Félelmetes tempóban beszélt (mindig beosztottuk, hogy melyikünk jegyzeteljen, illetve figyeljen, mert a kettő együtt nem ment), közben egyik cigarettáról gyűjtött a másikra, elszívott vagy negyvenet egy órán (észre sem véve, hogy cigarettája kialudt-e vagy sem), Voltaire-t idéző mosolyával és lenyűgöző tudásával maga volt a „tisza ész” megtestesült bizonyítéka. Németh G. Béla szemináriumvezetőként volt felülmúlhatatlan; diákjait magával egyenrangúként kezelte, s igen jól viselte, ha

tem járó évfolyamok nem figyeltek föl igazán.

Nehéz nem nosztalgikusan szólni azokról az évekről, amikor pezsgő élet folyt az Egyetemi Színpadon, telt házak előtt peregtek a filmtörténeti sorozatok és még állóhely sem maradt a *Tűztánc* költőinek estjén. Amikor a *Szerelmem*, *Hirosima* vagy a *Nagyítás* okozta sokkot legalább egy hétre telt kiheverni. Amikor egyetlen éjszaka alatt kellett egy-egy kölcsön kapott tiltott könyvet kiolvasni. Akkoriban könnyebb volt bekerülni a különféle értelmiségi körökbe, társaságokba is – ami ugyan-

csak a hatvanas évek különleges helyzetéből fakadt. A szellemi sorompók lassan, de hihetően kezdtek fölfelé emelkedni, s a tájékozódás és a tájékoztatás ha akadozva is, de lehetővé vált. Akkoriban csaknem mindenki pályakezdő volt, az is, aki újrakezdte a pályát. A konferenciák valójában önkép-

nek találtuk, s regényei közül egyedül *A kiválasztott* tűnt tökéletesnek.

Természetesen hiba volna lebecsülni e korszak fogalom- és érték-tisztázó vitáinak-vitairatainak jelentőségét. Amikor az esztétikában a realizmus és a modernizmus, az etikában a felelősség és a szabad-

milyen megrendítő hatással volt Márkus Györgyre 1967-es amerikai tanulmányútja; ekkor tudatosította azt, hogy a szellemi sorompók még mindig milyen erősek. A prágai tavasznak véget vető internacionalista segítségnyújtás csak nyilvánvalóvá tette a fennálló helyzetet.

A pártállami kultúrpolitika irányzatokat romboló-megszüntető hatása is a hatvanas évekre ért be igazán. Nemcsak a századelő, hanem a két háború közötti korszak irodalma is immár történelmi múltta idegenedett. Ez nem jelenti azt, hogy a nagy tradíciókhoz ne lehetett volna kapcsolódni – pl. nem nehéz kimutatni Csoóri Sándor vonzalmát a népi, **Eörsi Istvánét** a szocialista vagy Orbán Ottóét az újhódas hagyomány iránt. De az ő költői eszmélkedésük

centrumában már nem ezek folytathatósága állt, hanem hogy valamifajta új jelentést adjanak a

Meghívott vendégek az MSZMP X. kongresszusán
Fotó: Papp Jenő

ző alkalmak voltak, ahol az előadók friss olvasmányélményeiket osztották meg egymással. Ebben a légkörben csaknem minden új könyv és irányzat érdeklődésre tarthatott számot, a specializációt szolgáló szempontok és ismeretek először csak periférikusan merültek föl. (A hetvenes években azután alapvetően megváltozott a helyzet, a specializálódás folyamata felgyorsult.)

Az egzisztencializmus az ötvenes-hatvanas évek fordulóján még szitokszónak számított az éberebb elvtársak ajkán és tollán: az *Iskola a határon* című Ottlik-regényre éppúgy rásütötték e bélyeget, mint a *Rozsdatemetőre*. Kőpeczi Béla a Kiadói Főigazgatóság vezetőjeként igyekezett lassítani Beauvoir és Sartre kiadásának ütemét; nem tudhatta, hogy egy évtizeddel később majd fölcsap a francia egzisztencializmus szakértőjének. Ugyanakkor az egzisztencializmus afféle tiltott gyümölcsként még inkább vonzó volt számunkra. Bár nekem például Sartre-ról nem volt túl jó a véleményem, drámáit ijesztően didaktikusnak találtam, s csak a *Szavak* című vallomásregényének hatására kezdtem megbarátkozni vele. Hajdani szellemi bókászásaink jellemzésül szolgálhat az is, hogy Thomas Mann József-tetralógiáját ijesztően túlírt-

ság, a történetfilozófiában az elidegenedés és az emberi lényeg (majd az utóbbit felváltva – Lukács kései esztétikája nyomán – a nembeliesség) összefüggésének értelmezése, illetve újraértelmezése állt közép-pontban, tulajdonképpen mindegyik esetben az autonómia elismertetése volt a tét. Ám a marxisták „belügyeként”. A marxizmus megújítása éppen annak érdekében történt, hogy eredendő történelmi küldetésének megfelelően, ami viszont megerősítette elitista öntudatát, alaptalan fölényérzetét. Másképp fogalmazva: az emberiség érdekeire hivatkozva könnyebb volt elfogadtatni a tudás és alkotás emancipálásának szükségességét marxista álláspontként, de az volt az ára, hogy a szocialista doktrína érdek- és érték-kiszajátító törekvése újabb érveket kapott.

Az ezredfordulóról visszatekintve a hatvanas évtized aligha rendelkezik az aranykor fényével. A művek, amelyekért akkor lelkesedtünk, bizony megfakultak azóta. A magyar szellemi élet – minden pezsgésével és érdeklődésével egyetemben – végső soron belterjes tenyészet volt. Beleértve a Budapesti Iskolát is. Belterjesség és provincializmus kellett ahhoz, hogy azt képzelhesse: innen az is láthatóvá válik, ami nyugaton észrevétlenül marad. Emlékszem, hogy

„korszerűség” fogalmának. A „létező szocializmus” – akár hívőül szegődtek, akár nem – a maga ideológiájával és gyakorlatával megkerülhetetlen lett számunkra, s óhatatlanul közös karámba terelte őket. (Elmozdulásuk is ehhez képest történt – mint például Csoóri esetében, akit a hatvanas évek derekán Che Guevara példája lelkesített.) Míg a „fényes szelek” nemzetkének költői, Juhász Ferenc és Nagy László még (ha nem is könnyen, de) eredeti műveket hozhatnak létre a népi és a szocialista eszmeiség társításával, az utánuk fellépő költőnemzedék számára már ez az út zsákutcahoz vezetett.

1968 valódi jelentősége is csak néhány év múlva vált érzékelhetővé. Időbe telt, mire kiderült, hogy a magyar gazdasági reform nem valósítható meg a csehszlovák piac kiesése és a szovjet vezetők fokozódó gyanakvása miatt. 1956 után még lehetett újrakezdeni, a csehszlovákiai bevonulás azonban – melyet Lukács legszűkebb tanítványi köre is elítélt – valóban véget vetett a vérmesebb reményeknek. Nyilvánvaló lett, hogy a pártállami rendszer megreformálása

csak szűk határok között lehetséges, mert a Szovjetunió nem engedte veszélyeztetni nagyhatalmi érdekeit.

A reformellenes politikusok térnyerése a hetvenes évek elején mintegy hideghullámként hatott a korábbi politikai enyhülés után. A konzervatív fordulat egyik látványos fejleménye volt, hogy megpróbáltak leszámolni a veszedelmesnek ítélt új irányzatokkal – a „divatokkal”, ahogy akkoriban nevezték. Az Akadémia Irodalomtudományi Intézetétől elbitorolt, Pándi Pál szerkesztette *Kritika* című folyóirat 1972-ben keresztes hadjáratot indított Hankiss Elemér és a strukturalizmus ellen. Ugyancsak 1972-ben tették közzé azt a pártközpont véleményét képviselő hivatalos dokumentumot (az irodalom- és művészetkritika helyzetéről), amely szerint fölöttébb helytelen Pilinszky János költészetéről, Konrád György *A látogató* című regényéről vagy Jancsó Miklós filmjeiről ideológiai fenntartások nélkül írni.

Itt csupán néhány jellemző epizódra utalnék. Lukács György halála után – miközben őt kommunista szentnek kiáltották ki – tanítványait nemcsak elhallgattatták, hanem kitessékelték állásukból. 1973 őszén államellenes izgatás vádjával állították bíróság elé Haraszti Miklóst; 1974 októberében hasonló gyanú alapján tartóztatták le Konrád Györgyöt és Szelényi Ivánt (közös művük, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című tudásszociológiai esszé miatt), s bár a vádat el kellett ejteni, a zaklatások elől Szelényi kivándorolt, Konrád pedig belső emigrációba kényszerült.

Az értelmiségesszé sorsa tulajdonképpen töményen ironikus, hiszen Konrád és Szelényi mindekelőtt a hatvanas évek reményteljes magyarországi fejleményeiből próbált következtetéseket levonni. A „létező szocializmus” hagyományos baloldali kritikáihoz, az „új osztály”-elméletek korábbi változataihoz képest éppen az az eredeti álláspontjukban, hogy nem a bürokráciát, hanem az önálló osztályt nyilvánított értelmiséget jelölte meg a rendszer igazi haszonélvezőjeként. Voltaképp a marxí-mannheimi tudásszociológia sémáját követték és kísérelték meg korrigálni. Úgy vélték, a marxizmusnak igaza volt, amikor minden tudás érdek- és érték-meghatározottságát állította, csupán azt az érdeket értelmezte hamisan, amely őt magát létrehívta: a marxizmusban ugyanis nem a proletariátus, hanem az értelmiségi

osztály érdekei jutnak elméletileg kifejezésre.

Olyan folyamatot rajzoltak meg, amely szerint a szocializmus első, korai fázisában az értelmiség még csak afféle megtúrt társadalmi kategória ugyan, de a második, posztstálinista szakaszában előbb leplezve, majd egyre nyíltabban a hatalom társtulajdonosa, az ezredvégen várható harmadik etapban pedig már uralkodó osztállyá szerveződve egyedül fogja diktálni a társadalom tennivalóit. A szerző-páros próféciját még reményteljesebbé (vagy ha tetszik, még vigasztalanabbá) színezte, hogy az értelmiség vázolt útját nem kelet-európai külön útként mutatta fel, hanem általánosabb érvényű modellként – arra hivatkozva, hogy az értelmiség Nyugat-Európában is ellenérdekelte a piac és a profit világával szemben.

Az értelmiségesszé itthoni fogadtatása, pontosabban a hatóság heves reagálása bizonyíthatta azt is, hogy az esszében konceptualizált folyamat megtorpant, de azt is, hogy a dolgok kimondása még nem időszzerű. Évekkel később, amikor a reformista hírben álló Pozsgay Imrét egy kötetlen beszélgetés során a Műegyetemen a diákok arról faggatták, hogy miért van indexen az értelmiségesszé, a politikus azzal vágta ki magát: ő sem érti, hogy miért van indexen, de hát a koncepció teljesen abszurd – s Pozsgay széttárta karját és a plafonra tekintve kérdő módra tért át – valóban az értelmiség volna itt hatalmon? Ugyan, kérem.

Az érem másik oldala, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulóján fellépő írónemzedék már úgy lázadt az arctalannak, tudatlannak és önteltnek tudott társadalomba való betagozódás ellen, hogy lézengő-csellengő hősöket emelt piederstálra, akik kívül rekednek, vagy kívül maradnak az intézményes formákon. Az individualitás és a szabadság értékei álltak e nemzedék rangsorának csúcán, amelyekért még a marginalizálódást és a devianciát sem tartotta nagy árnak. Így lett a „hobó” életforma (igaz, az amerikai beatirodalom példája is bátorította erre) a kívánatos magatartásmodell. Az értelmiségi kívülállás már nem annyira a hatalom, mint inkább a konformista társadalommal szemben jelentett alternatívát. Például Császár István úgy fogta fel az értelmiségi szerepet, hogy valójában nem lehet társadalmi kategória, hiszen nem a diploma teszi az értelmiségit, hanem a tehetség, az originalitás. Ebből a nézőpontból nemcsak az 1949 utáni „botcsinál-

ta” értelmiség tűnt ellenszenvennek, hanem a korábbi örökölt, kiüresedett kultúrájú értelmiség is.

A konzervatív ellentámadás kifulladás az évtized derekára. Ebben az is szerepet játszott, hogy a politikai vezetés maga is megosztott volt: a reformok hívei és ellenfelei egyaránt képviselve voltak a legmagasabb állami és pártfórumokon. A működőképesség érdekében vigyázni kellett az ország nemzetközi presztízsére, s a „legvidámabb szocialista barakk” félhivatalosan terjesztett imázsa nem engedte a rendőri reflexek túlzott érvényesülését. (Az évtized második felében már az is megütöközést keltett, ha egy-egy élesebb hangú kritika jelent meg Weöres Sándor-ról vagy Mészöly Miklósról.) A nyugatról érkező eszméket nem lehetett visszafordítani a határon, s így a politika nem akadályozhatta meg sem a tájékozódást, sem az adaptálást további expanzióját. Az évtized konzervatív nyitánya utóbb alkalmi kilengésnek nyilvánított. Egy 1980-ban tartott tanácskozáson az ifjú írónemzedék már úgy búcsúztatta a hetvenes éveket, mint a hatvanas évtized „baloldali szertelenségeitől” megcsömörlött, „szelíd” és „unalmas” korszakot.

Az irodalmi élet ellenőrzésében érdekelt politikai vezetés képtelen volt megbirkózni az új helyzettel. Érvényben volt ugyan a hivatalos kánon, de egyre kevesebben azonosultak vele. S mellette hallgatólagosan léteztek, sőt a kiadói szerkesztőségekben és a gimnáziumi magyarórákon képviselve voltak az attól különböző „magánrangsorok” is, amelyek együtt bőven kitétek volna egy új nemzeti kánonra, ha annak intézményes feltételeivel rendelkeztek volna. Akkoriban az irodalmi műhelyek többsége nem is törekedett nagyobb legitimitásra, sőt a legitimitás egyenesen pejoratív valami volt a szemükben. Így is pontosan lehetett tudni az egyes életművek napi árfolyamának alakulását, például a *Nyugat* nagy nemzedékéből Babits és még inkább Kosztolányi meredeken fölfelé ívelő presztí-

zsét, az élők közül Pilinszky vagy Ottlik fokozott megbecsülését.

A szépirodalom iránti érdeklődés érzékelhetően visszaesett, az évtized közepére a szakkönyvek és a lektűrök kiadása messze megelőzte a szépirodalomét. Ekkor már elképzelhetetlen volt, hogy zsúfolásig megtöltse a közönség a

Az Írószövetség kongresszusa 1951 áprilisában

költői est nézőterét. A hetvenes évek eleji hideghullám csak átmenetileg tudta megtörni az új irányzatok jelentkezését. Ugyanakkor súlypontváltás következett be a különféle diszciplínákban; így váltotta fel a hetvenes évek derekától a filozófiában az önálló elméletalkotást a szaktörténeti kutatás, illetve az irodalomtudományban a műelemzés – aminek megvolt a jó oldala is.

A pluralizálódás korábban viszonylag lassú folyamata a hetvenes évek második felében felgyorsult. Kivált az új nemzedék látásmódjára volt jellemző a hivatalos értékrend megkérdőjelezése és a valóság fogalmának relativizálása. „Ha eljön az ideje, a rosszpontoktól se félj – intette magát (és az olvasót) Esterházy Péter novellájának [*Pápai vizeken ne kalózkodj!* (1976)] pincér hőse. – Mindig bízhatok: hátha három rossz pont egy jó pont.” Ennek háttérben jóval általánosabb értékbizonytalanság húzódott; voltaképpen a hivatalos normák tagadásának sem volt már túl sok értelme, mivel a hivatalság sem vette komolyan saját normáit. A szocializmus elveiben hinni immár kapitális ostobaságnak számított.

A hetvenes évek derekán induló írónemzedék szakított a marginalizálódás eszményítésével, újra a

társadalmi beilleszkedés esélyeit kereste, gondosan mérlegelve, hogy miért végződik az csaknem mindig kudarcra. Nemcsak a hatalmon, hanem a társadalmon is számon kérte a család, a nemzet és a vallás hagyományos értékeit, nem riadva vissza a kétféle tradíció (az ötvenes évek előtti és az ötve-

nes évek immár ugyancsak hagyománnyá vált értékrendjének) szembesítésétől. E nemzedék semmitől sem viszolygott annyira, mint a paternalizmustól, amely infantilizálja az embereket. Nemcsak a beosztott tűnt infantilnak, hanem a vezető is az, mert bár döntési helyzetbe került, de döntéséért nem kellett vállalnia a felelősséget. Kérdésessé vált, hogy lehetséges-e felnőtte válni egy olyan társadalomban, amely nem képes felnőni.

A beatzenén iskolázott nemzedék szemében a nép-nemzeti hagyomány is paternalista kövületnek számított. Esterházy Péter méltán ironizált Veres Péter ismert meghatározása fölött: „S megnyugtatóbb, ha bizony az író nem népbem-nemzetben gondolkodik, hanem alanyban-állítmányban. Hanem mert ha egy kicsit is jó, akkor úgyis nyakig az egészben, ha meg kicsit se jó, akkor hiába mondja: csak cifrázza... A hazaszeretet minőség kérdése.” (*Kis magyar portográfia*, 1983.)

Kétségtelen, a nyolcvanas évek egyik legfontosabb értelmiségtörténeti fejleménye a demokratikus ellenzék színre lépése. Nevelő és erjesztő hatását aligha lehet túlértékelni. De a fő erővonal akkoriban nem a maroknyi politikai ellenzék és a hatalom között húzó-

dott (mint ahogy azt utóbb beállítani próbálták), hanem a reformerők és ellenzőik között, még hozzá nemcsak a hatalom sáncain belül, hanem azokon kívül is. Az is tény, hogy a politikai vezetés mindent megtett az ellenzék elszigetelésére és marginalizálására, s ha türekszőbét sérelem érte, ha az általa hallgatólagosan fölállított tabuk (különben egyre inkább zsuregrodó) készletéhez nyúltak – mint az a Tiszatáj és a Mozgó Világ részéről történt – brutálisan járt el. De hozzá tenném: a hatalom ekkor már igyekezett kerülni az effajta konfliktushelyzetek kialakulását, s egyik alkalommal sem ő volt a kezdeményező fél.

Hajlamos vagyok jelképes értelmet tulajdonítani az Írószövetség 1981-es közgyűlésének, mikor is a második napon, december 13-án közbeszólt a világtörténelem: Jaruzelski tábornok államcsínyének hírére az előző nap még hevesen vitázó magyar írók és politikusok hirtelen készségesek lettek arra, hogy kompromisszumot kössenek egymással.

Elérkezve a kilencvenes évtized küszöbére, nyilván nekem is a fordulat événél kellene berekeszteni áttekintésemet (ahogy Huszár Tibor járt el annak idején). Néhány észrevételt mégis megkockáztatnék.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a rendszerváltás nem valamifajta belső, organikus fejlődés eredményeként következett be Magyarországon, hanem kívülről „gyűrűzött be”, mint annyi más dolog az olajválságtól a mikrocsipek forradalmáig. A hazai értelmiséget is váratlanul és készületlenül érte. Mégsem jött zavarba, hiszen annyit gyorsan felfogott belőle, hogy immár szabadon szólhat. Ám az első évek mámore után fogyatkozni kezdett a fórum, ahol megnyilatkozhatott, s idővel nemcsak a szereplési alkalom lett kevesebb, hanem a honorárium is, ha ugyan kifizették.

A derék értelmiségi ismét válszút elé került: részt vegyen-e a politikai cirkuszban (amely virágzó üzletág lett), vagy valamifajta tisztos polgári egzisztenciát keresen magának, avagy vállalja az értelmiségi lét emelkedett, ám keserves, más szavakkal: gögös és röggös útját. A nonprofit tevékenység finanszírozását mind a mai napig nem sikerült kielégítő módon megoldani. A különféle tudományok boldogtalan művelői idejük jelentős részét pályázatok gyártására fordítják, s ezek bonyolultsági foka vetekedik Kant nevezetes művével, *A tiszta ész kritikájával*.

Végül azt emelném ki, hogy az

országhatárok átjárhatóságával merőben új helyzetbe került a hazai művészet is, tudomány is. Versenyhelyzetben vannak, de átlátható versenyszabályok nélkül. E versengés ugyanis csak részben szellemi, s igen nagy mértékben függ a beruházó tőkeerőtől és a piacot befolyásoló képességtől. Legalább részben az ország nemzetközi presztízsének, azaz végső soron politikai teljesítményének függvényévé vált, hogy mekkora mozgásteret kap a világban – tehát a kultúra még akkor sem szabadul meg a politikától, ha különben erre törekszik.

Némi áttétellel mindez a tudományos gondolkodáson is nyomot hagy. Ismét egy hozzám közeli példával élnek. A magyar irodalomtörténet-írásban mind a mai napig eleven a pozitívista hagyomány, miközben állandó céltáblája a kritikának. A nyolcvanas években általánosan elfogadottá vált, hogy elméleti pozíció nélkül nem létezik irodalomtörténet-írás sem. A kilencvenes évektől már mi sem látszik egyszerűbbnek, mint új orientációkat keresni. Egyelőre adaptálunk inkább, semmint magunk kreálunk, de itt most nem ennek gondjairól kívánok szólni.

Hanem arról, hogy bár a pozitívizmus formális kortörténeti sémáit elvetve nem nehéz valamifajta problémaközpontú folyamatképet adni, de a problémák kijelölése mindenképpen valamilyen ideologikus nézőpontból fog megtörténni. A pozitívista tradíció szívós továbbélésének pedig egyik forrása éppen az ideologikus nézőpont egyetemleges elutasítása. Ahogy a marxizmus kapitalizmuskritikája utóbb elégtelennek bizonyult, a hermeneutika modernitáskritikájáról és a többi (szükségképpen monomániás) elképzelésről is kiderülhet valami hasonló. S ha sikerült kibekkelni a marxizmust és komoly szakmai eredményeket felmutatni – fogalmazódik meg a pozitívista hagyomány oldaláról –, miért ne válhatna be ez a stratégia a jövőben is? Végül is az irányzatok jönnek és mennek, minden csoda három napig tart.

Semmiképp sem kívánok belemerülni ennek a szakmai szempontból feltétlenül fontos dilemmának taglalásába, csupán jelezni szeretném vele, hogy napjaink sok szempontból kétségtelenül új kontextusában sem zárultak le vagy oldódtak meg a korábbi gondok, sőt akad amelyik egyenesen új tápot kapott. Ám könnyen lehet, hogy éppen ezek miatt a kihívások miatt vonzó értelmiséginek lenni.

VERES ANDRÁS

Moszkva Bologna

„A Madách Színház az elmúlt színházi évadokban a legjobb színháznak volt közfelkiáltva, amiből a tényszerű igazság annyi volt, hogy bérlet nélkül is a színház minden produkciója elment, és ez volt a legjobbban menő színház a fővárosban. (Tegyük hozzá, előadásai színvonalra is kiegyensúlyozott volt.)”¹ Írta mindezt 1967. április 25-én kelt jelentésében a III/III. csoportfőnökség 4-a. alosztályának² „Luzsnyánszki Róbert” fedőnevű informátora. Volt, akit az akkortájt felújított épület, egyeseket a repertoár, másokat a kiváló színészgárda vonzott a Lenin körüli színházba. Mindenesetre Ruttikai Ottó igazgatása alatt a két vezető rendező – az informátor jellemzése szerint – az „operai látványos Vámos [László] és a bensőségesen lírai Ádám Ottó”³ egymással is rivalizáló rendezéseivel a korszak kiemelt színházává emelték a Madáchot.

A hazai elismerést idővel külföldi vendégjátékokon aratott sikerek követték. 1966 májusában Moszkvában, novemberben észak-olaszországban vendégszerepelt a Madách gárdája. Mindkét helyszínen ott volt az informátor is, aki érzékletes leírást adott az eseményekről és a befogadó környezetről. Talán meglepő a szovjet főváros életének kedvező ábrázolása, amit részben magyaráz, hogy két évvel vagyunk Hruscsov bukása után. A desztalinizáció viharos éveit után széles tömegek számára kezdetben megnyugvának tűnhetett az az óvatos brezsnyevi politika, amely később a nevezetes „pangáshoz” vezetett. Túl egyszerű lenne azt állítani, hogy az ügynök a hivatalos elvárásoknak igyekezett megfelelni, amikor ilyen optimista képet festett Moszkváról. Nagyon is karakteres véleményét máskor sem rejtette véka alá. Így amikor finoman, de határozottan utalt arra, hogy a firenzei nézők körében kivívott rokonszenv legalább annyira az 1956-os forradalom tízéves évfordulójának, mint amennyire a Madách fellépésének volt köszönhető.

A magyar színházi életben otthonosan mozgó informátor két jelentését kihagyások nélkül, a kisebb elütéseket kijavítva tesszük közzé. A rövidítéseket, kihagyásokat szögletes zárójelek között oldottuk fel, illetve pótoltuk ki. Az eredeti dokumentumok a Történelmi Hivatal őrzésében levő M-37960 jelzetű dossziében található.